

М. С. Кельман, доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, професор кафедри теорії права та конституціоналізму, Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4393-4626>

В. Є. Ткачук, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри суспільно-правових дисциплін Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9537-6056>

ПРАВО І СОЦІАЛЬНІ ЦІННОСТІ ЯК ЗАСТОРОГА БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОМ

У статті проаналізовано взаємозв'язок права і соціальних цінностей, згідно чого автори публікації роблять певні висновки як щодо природи правових цінностей, так і щодо їх зв'язків з іншими системами цінностей, а також щодо можливостей та обмежень використання законотворчості як частини політичних досліджень, які прагнуть брати участь у вирішенні соціальних проблем шляхом систематичного міждисциплінарного впливу. З цього приводу, автори публікації схилиються до висновку, який полягає в тому, що дія права залежить від наявності позаправових цінностей, які підтримують матеріальний зміст правових норм. Ця передумова ефективного функціонування права ставить суворе обмеження на використання законотворчості як інструменту для зміни прийнятих цінностей.

Право може бути цінним засобом для спрямованих соціальних змін, коли його супроводжують інші методи, такі як масова освіта, індустріалізація тощо, але саме по собі право може досягти відносно небагато. Хоча залежність права від позаправових цінностей також є дуже суттєвою для розуміння внутрішніх взаємозв'язків права та цінностей.

Саме право складається з норм, цілей і цінностей, які, щоб бути ефективними, повинні відповідати етичним і релігійним цінностям суспільства. Хоча правові норми мають деякі особливі характеристики, такі як орієнтація на відкриту поведінку та наявність певних санкцій, що застосовуються державними органами, хоча правова система включає лише деякі цінності етики та релігії, то переважно мени ідеалістичні та більш базові цінності, які є суттєвими для функціонування суспільства загалом, майже всі цінності виражені в праві, взяті з позаправових систем цінностей в цілому або тих сегментів суспільства, які домінують у правотворчому процесі. Після того, як цінність включена в закон, вона отримує особливий статус і вимагає покори від усіх членів суспільства, незалежно від того, визнають вони цінність особисто чи ні. Крім того, успішне поглинання нової цінності правом залежить від підтримання паралельними позаправовими цінностями, які допомагають забезпечити відповідність поведінки суспільства нормам права.

Ключові слова: право, правові норми, соціальні цінності, мета.

M. S. Kelman, V. Ye. Tkachuk. Law and social values as a precaution against evil - a professional article

The article analyzes the relationship between law and social values, from which the authors draw certain conclusions about the nature of legal values and their relationship with other value systems, as well as the possibilities and limitations of lawmaking as part of policy research, who seeks to participate in solving social problems through systematic interdisciplinary influence. In this regard, the authors of the publication are inclined to the conclusion that the effect of law depends on the existence of extrajudicial values that support the substantive content of legal norms. This prerequisite for the effective functioning of law places severe restrictions on the use of lawmaking as a tool to change accepted values.

Law can be a valuable tool for targeted social change when it is accompanied by other methods, such as mass education, industrialization, etc., but the law itself can achieve relatively little. Also the dependence of law on extrajudicial values is very important for understanding the internal relationship between law and values.

The law itself consists of norms, goals and values, which, in order to be effective, must correspond to the ethical and religious values of society. Legal norms have some special characteristics, such as the focus on open behavior and the existence of certain sanctions applied by public authorities. Although the legal system includes only some values of ethics and religion, it is mostly less idealistic and more basic values that are essential for society. In general, almost all values are expressed in law, taken from extrajudicial value systems in general or those segments of society that dominate in the law-making process.

Once a value is included in the law, it receives a special status and demands obedience from all members of society, regardless of whether they recognize the value personally or not. In addition, the successful absorption of a new value by law depends on the maintenance of parallel extrajudicial values that help ensure that society's behavior is in line with the rule of law.

Key words: law, legal norms, social values, purpose.

Постановка проблеми: За загальнотеоретичним трактуванням понятійної змістовності такого унікального за суспільною значущістю яким визнано право, його прийнято у сучасній юридичній науці використовувати у чотирьох різноаспектних значеннях. У нашому контексті, коли йдеться про встановлення співвідношення права і соціальних цінностей, видається цілком слушним зосередити увагу насамперед на тому значенні, коли під правом розуміється система юридичних норм. За своєю природою право складається із чітко визначених законом норм, що становлять обов'язкові правила поведінки для членів суспільства. Ці правові норми тісно пов'язані із різними соціальними цінностями, будучи або безпосереднім їх вираженням, або просто чинячи вплив на них. Крім того, ступінь сприйняття суспільством різних правових норм значною мірою залежить від того наскільки вони відображають загальноприйняті суспільні цінності або узгодження із ними. Слід зазначити, що на досягнення такого позитивного сприйняття істотно впливають також додаткові фактори, зокрема, такий як відносна суворість і справедливість санкцій, до осіб - порушників правової норми.

А між тим до вивчення взаємозв'язків між цінностями та правом очевидно доцільно підходити з кількох різних позицій, залежно від поставленої мети. Як відомо, філософському дискурсі право можна розглядати як особливу частину моральної філософії, яка переважно перекладає абстрактні цінності та імперативи у більш конкретні стандарти дії. У межах юрисдикції існує школа, яка розглядає право як закриту систему норм, що стикається з іншими нормативними системами лише на найвищому рівні «вищої норми», тоді як є інша школа, яка розглядає право як цілковито відірваний від моралі та інших систем цінностей інститут, що виражає лише волю суверена.

Набуває визнання ще одна школа, представники якої розглядають право як сукупність норм, котрі дозволяють передбачати поведінку суддів, що значною мірою позначається на позиціях судів. Щоправда пошуковий дискурс цим не обмежується, доводиться констатувати, що науковці, які представляють низку інших шкіл розглядають право як вираз боротьби суспільних сил, як засіб забезпечення збереження класової структури суспільства, як прояв народного духу або національної історії, як низку правил, розроблених Богом для регулювання поведінки людей, тощо [1, с. 108-129].

Загалом же у соціальних науках, прийнято розглядати право як частину культури, як соціальне явище, що виявляється у регуляторних моделях поведінки та загальноприйнятих системах переконань. Таким чином зв'язок між цінностями та правом піддається дослідженню в рамках будь-якого з цих дискурсів з використанням специфічних концептуальних інструментів і методологічного підходу, якому надано перевагу у цій статті [1, с. 106-108].

Отже проблема полягає в тому, щоб обрати підхід, який найбільше сприятиме з'ясуванню зв'язку цінностей та права як соціального інституту. Для цього слід опиратися на юридичний аналіз природи права, тому спочатку дослідимо нормативний характер права та способи вираження цінностей у ньому, а згодом перейдемо до розрізнення ціннісних ознак, втілених у праві та інших системах цінностей, а саме етики, релігії та естетики, досліджуючи як юридичні так і соціологічні відмінності між ними.

Аналіз останніх публікацій: Проблема правозв'язку права та соціальних цінностей у системі заходів боротьби зі злом привертає увагу багатьох науковців різних сфер гуманітарних наук, в тому числі і права. Так, частково цій проблематиці привертається увага у працях М.С. Кельмана, В.М. Стратонова, Г.Дж. Бермана, Н. Неновски, Є.В. Бурлай, В.Ф. Бойк, В.О. Євдокимова, О.Х. Юлдашева, М.І. Козюбри та інших.

Метою даної публікації є спроба пошуку наукового підходу щодо вирішення проблеми взаємозв'язку права та соціальних цінностей в системі запобіжних заходів боротьби зі злом.

Виклад основного матеріалу: При розгляді функціональних відносин між правом і правовими цінностями з одного боку, та іншими системами цінностей - з іншого, використовуючи переважно підхід суспільної науки доцільно поглянути на проблему співвідношення цінностей і закону з позиції статистики або динаміки. Розглядаючи право та цінності як статичні явища, з'ясовано, яким чином різні частини права пов'язані з різними системами цінностей, що діють у кожному суспільстві. Розглядаючи право та цінності як динамічні явища, спробуємо встановити, як зміни соціальних цінностей призводять до змін права і навпаки. Таким чином, синтезуючи різні підходи до права та цінностей, будемо намагатися показати різні аспекти взаємовідносин між ними, не обговорюючи вичерпно жодної теми.

Тож спочатку детальніше про вступне твердження, право складається з норм і цінностей. Йдеться про праворозуміння, яке, мабуть, найкраще підходить для того, щоб служити містком між нормативною формою більшості частин закону та їх ціннісним змістом. Це поняття «мета», яким користується видатний теоретик філософії права Лон Л. Фуллер професор Гарвардського університету. Йдеться про те, що неможливо надати значення будь-якій частині закону та застосувати його до конкретних випадків без урахування мети (або цілей), для яких конкретна частина закону призначена [2, с. 232]. Ця мета становить цінність (або цінності), відображену в законі. У деяких випадках дуже легко розпізнати мету, якій служить конкретний закон або судові рішення (наприклад, заборона вбивства чітко спрямована на захист людського життя, тут головною цінністю, вираженою в законі, є святість людського життя. Аналогічно заборона крадіжки має однією з цілей захист приватної власності).

Але переважно у суспільних відносинах виникають в ситуації виняткових складнощів. Тому для доказової бази документи мають бути у письмовій формі, нормативно-правові акти вимагають від приватних

компаній, які випускають акції для публічного продажу, публікувати інформацію про своє фінансове становище, існують технічні правила щодо того, як індосувати оборотний інструмент – усе це служить низці цілей, наприклад, сприянню торгівлі, запобіганню шахрайства, захисту приватної власності, у якій виражаються різноманітні цінності. Але як би важко не було досягти згоди щодо цілей, яким служить будь-яка частина закону і щодо цінностей, виражених у ньому, сама природа права передбачає цілі та цінності, які виражені в абсолютно усіх законах. У будь-якому випадку право та суспільство тісно взаємопов'язані. Хоча деякі суперечності між різними статутами та рішеннями зустрічаються, право не може діяти, якщо воно не володіє внутрішньою єдністю і не служить певній основній меті, спільній для всіх його компонентів. Таким чином, теоретично можливо скласти перелік основних цінностей, втілених у певній правовій системі, які можна розбити на різні підцінності та підцілі, втілені в різних частинах закону [3, с. 14].

Іноді деякі з цих базових цінностей виражаються та перераховуються в окремому документі (наприклад, у конституції, декларації незалежності чи біллі про права), в інших випадках основні цінності повинні бути виявлені шляхом індуктивного вивчення різних статутів і судових рішень. У зв'язку з цим цікаво зазначити, що ряд суспільствознавців намагалися скласти перелік основних цінностей або «культурних тем» учені докладали чимало зусиль, особливо Неновски Н., щоб емпірично дослідити співвідношення між такими базовими цінностями, прийнятими у певному суспільстві, та основними цінностями, викладеними у правових актах. Через труднощі, які викликають такі дослідження в розвинених суспільствах, до цього часу дослідження стосувалися примітивних і нескладних племінних суспільств. Оскільки в таких суспільствах досить важко розрізнити правові, етичні та релігійні цінності та норми, висновки цих досліджень поки що не можуть допомогти в нашому дослідженні щодо зв'язку між правом і цінностями, однією з основних проблем якого є розрізнення правових цінностей і цінностей, що належать до галузей етики, естетики та релігії [4]. Це, до речі, причина, чому ми не можемо в цій статті представити багато цікавих досліджень цінностей і права в первісних суспільствах. У цій статті ми маємо справу з проблемою в її більш складній формі, яка зустрічається у високорозвинутих і диференційованих суспільствах (більшість держав світу).

Хоча більшість норм, втілених у праві, міцно вкорінені в етиці та релігії суспільства, існують деякі суттєві відмінності між правовими нормами та іншими нормами, навіть якщо, зрештою, вони стосуються тих самих основних цінностей. Крім того, лише деякі з етичних і релігійних цінностей прийняті законом і виражаються в ньому. Порівнюючи право загалом з етикою, естетикою та релігією, слід враховувати, що існують як якісні так і кількісні відмінності, що відрізняють право, з одного боку, та всі інші системи цінностей - з іншого. Одна з таких якісних відмінностей стосується діяльності, на яку спрямовані різні норми: правові норми майже завжди спрямовані лише на явну поведінку та відкриту поведінку, тоді як усі інші основні системи цінностей стосуються як відкритої поведінки, так і внутрішнього мислення. Право взагалі не цікавить, що людина думає чи відчуває, доки вона не вчиняє явної дії. Навіть намір вчинити злочинне діяння (наприклад, убивство), ніколи не карається як таке, якщо воно не спричиняє замах на нього. Однак це твердження потребує певного уточнення [5, с. 14]. Вислів Брайана, головного судді Британії за правління короля Едуарда IV: «Думка людини не піддається випробуванню, бо сам диявол не знає думки людини», містить лише половину правди. Навіть якщо стане технічно можливим за допомогою наркотиків або гіпнозу надійно досліджувати думки, будь-яка спроба спрямувати юридичні норми на внутрішні психічні процеси як такі означала б радикальну зміну самої природи права, як воно було розроблено в усіх демократичних країнах та тоталітарних суспільствах. Однак, коли відбувається явна дія, закон може зацікавитися внутрішніми психічними процесами, пов'язаними із дією. Таким чином, той самий відкритий акт може становити випадкове вбивство або вбивство першого ступеня, залежно від намірів і думок людини [6, с. 24, 28].

З іншого боку, норми етики, естетики та релігії стосуються насамперед думок і почуттів людини, вважаючи відкриту поведінку важливою головним чином тому, що вона відображає ці думки і почуття. Типова етична норма стосується почуттів і думок «Люби ближнього свого, як самого себе», «Не заздри» тощо, тоді як типова правова норма стосується відкритої поведінки, (наприклад, «Забороняється їздити по лівій стороні дороги», «В крадіжці винний той, хто забирає та виносить без згоди власника та без добросовісного витребування будь-яке рухоме майно») тощо.

Інша якісна відмінність правових норм від інших систем цінностей полягає у характері санкцій, що застосовуються до порушників і до органів, які їх застосовують. У всіх сучасних державах санкції за недотримання правових норм застосовуються офіційними органами держави (судами, поліцією), тоді як санкції за порушення етичних, естетичних та релігійних норм застосовуються неформальними органами, такими як групи дружби або різними асоціаціями, до яких належить порушник, такими як церкви, клуби тощо. Щодо самих санкцій, то лише державі дозволяється застосовувати фізичний примус, то такі санкції як кара смерті, позбавлення волі, примусові дії тощо, законно застосовуються лише до порушників правових норм. Тоді як санкції, які можуть бути застосовані до порушників етичних норм та релігійні норми включають різного роду соціальний ostracism. Отже, розглядаючи відмінність якісних характеристик правових норм на відміну від етичних, естетичних та релігійних норм, слід вказати на кількісну різницю у ступені напруженості між цими різними системами норм і фактичною соціальною поведінкою. Правові норми ніколи не бувають повністю тотожними фактичній поведінці. Ніколи не було держави, в якій всі правові норми досконало

реалізувалися б в реальній поведінці; відхилення відбуваються завжди. І хоча основна маса населення здебільшого поводить відповідно до важливих правових норм, завжди існує певна невідповідність між фактичною соціальною поведінкою та поведінкою, що вимагається правовими нормами [7, с. 91].

Водночас існують певні межі толерантності суспільства до напруженості між правовими нормами і фактичною поведінкою: якщо фактична поведінка все більше і більше відокремлюється від поведінки, яку вимагають правові норми, то правові норми втрачають свою чинність і дієвість. До тих пір, поки соціальна поведінка не буде пристосована до реальної соціальної поведінки або до тих пір, поки соціальна поведінка не буде пристосована до них, правова база держави може страждати і ставити під загрозу існування самого суспільства. У випадку етичних, естетичних та релігійних цінностей і норм, здається, що кількість невідповідності між думками та діями, передбаченими цими системами цінностей і фактичною поведінкою може бути набагато вищою, ніж ступінь терпимого напруження між правовими нормами і фактичною поведінкою. Іншими словами, цінності, виражені в етиці, естетиці та релігії, є більш ідеалістичними і їх складніше реалізувати в реальному житті.

Ця кількісна відмінність правових норм від інших систем цінностей тісно пов'язана з дещо відмінним розрізненням соціальних функцій правових норм та інших нормативних систем. Право загалом включає в себе ядро норм і правил поведінки, які є необхідними для існування та розвитку держави і які встановлюють мінімальні стандарти поведінки в потенційних точках конфлікту, де відхилення можуть поставити під загрозу суспільне існування. Інші системи норм також включають додаткові цінності та норми, які надають глибше значення життя і які впорядковують аспекти поведінки, що не завжди мають загальносоціальну значущість [7, с. 89-91].

У великих сучасних державах правові норми становлять основні правила поведінки, які створюють основу для всієї соціальної та індивідуальної діяльності та є першопричиною загальних і обов'язкових цінностей, від яких залежать інші системи цінностей. Особливо в сучасній демократичній державі з її широким розмахом етичних цінностей важливість спільного фону правових норм є надзвичайно важливою. Якщо функціонування сучасного суспільства значною мірою залежить від існування правових норм і значної кількості їхнього дотримання населенням, то ефективність самого права, у свою чергу, залежить від існування низки інших систем цінностей, які підтримують цінності, виражені в законах. Більшість людей поведуться автоматично відповідно до правових норм, оскільки до цього їх підштовхнуло виховання, але майже всі люди іноді відчувають спокусю порушити правову норму і їм заважає зробити це не страх бути спійманим і покараним, а внутрішнє почуття обов'язку слідувати імперативам закону. Це почуття обов'язку може бути або щодо права загалом, як найкраще це виражено в діалозі Платона «Критон», – або до різних конкретних правових норм, які є частинами права.

Право, як таке, користується високою повагою в усіх системах цінностей: юдейсько-християнські релігійні цінності підкреслюють обов'язок поводитися відповідно до світського права, доки його не заперечує вища базова релігійна директива. Майже всі нерелігійні системи етики прийняли цінність законслухняності як імператив. Залишаючи осторонь загальний обов'язок дотримуватися закону в принципі, зазначимо, що існують суттєві відмінності в тому, якою мірою різні конкретні правові норми, на відміну від права як цілісного абстрактного явища, підкріплюються іншими системами норм і ця різниця допомагає пояснити відмінності у відповідності з різними частинами закону [8].

Ці роздуми вирізніше сприйматимуться на конкретних прикладах. У міжнародному публічному праві відсутні дві характеристики національного внутрішнього права: немає визнаних органів для систематичного застосування санкцій до порушників, а також немає загальноновизнаних і потужних цінностей, що підтримують дотримання міжнародного публічного права. Теорія подвійної моралі, яка дозволяє лідерам держав ігнорувати звичайні цінності етики та релігії, коли взаємодіють між собою різні країни все ще є загальноприйнятною і перешкоджає розвитку почуття обов'язку, заснованого на позаправових цінностях. Відсутність санкцій та підтримуючих цінностей послаблює репутацію цієї галузі права та пояснює, разом з деякими додатковими факторами, різницю між мірою дотримання міжнародного та внутрішнього права.

У самому внутрішньому законодавстві різні частини в різному ступені втілюють позаправові цінності. Якщо, наприклад, ми протиставимо правила дорожнього руху кримінальному закону, то побачимо, що хоча більшість положень кримінального законодавства прямо виражають цінності, які також є основними цінностями етики та релігії, такими як святість людського життя; правила дорожнього руху, зрештою обслуговуючи ці цінності, не виражають їх безпосередньо. Таким чином, норми кримінального закону дуже підкріплюються і посилюються паралельними релігійно-етичними нормами, а ПДР не отримують подібної позаправової підтримки. Це цілком може бути однією з основних причин більшої поваги до кримінального законодавства та значно нижчого рівня дотримання правил дорожнього руху [9, с. 75].

Аналогічно існують значні відмінності в тому, наскільки різні норми комерційного права, сімейного права, права асоціацій, податкового права, конституційного права, адміністративного права, антимонопольного законодавства тощо підкріплюються позаправовими цінностями, які підтримують цінності, виражені в цих різних частинах закону. Крім того, ступінь підтримки певної правової норми позаправовими цінностями може відрізнятися у різних верств населення. Деякі групи можуть вважати антимонопольні

закони «справедливими» та такими, що відповідають їх етичним цінностям, тоді як інші можуть вважати їх «несправедливими» і суперечать їхнім етичним цінностям.

Класична теорія природного права навіть заперечувала характер права тих правових норм, які суперечать основним релігійно-етичним нормам, відмовляючи таким нормам у ціннісній оцінці за самою їх природою як «закону». Позитивістська школа юриспруденції стверджувала, що «юридична» характеристика норми не може бути порушена жодним істотним протиріччям між змістом правової норми та етичними й релігійними цінностями, але навіть прихильники позитивістської школи не могли заперечувати, що соціальна ефективність правої норми значною мірою залежить від ступеня вираження в ній етичних і релігійних цінностей. У зв'язку з цим цікаво зауважити, що після нацистського досвіду, коли накази, які повністю не відповідали будь-яким етичним чи релігійним цінностям, проголошувалися у формі законів, багато континентальних юристів, які раніше належали до позитивістської школи, тепер змушені були визнати, що норми, які суперечать основним етичним цінностям, не повинні розглядатися як загальнообов'язкові закони. Одним із таких був відомий філософ права, австрійський учений Густав Радбрух, котрий вважався яскравим адептом позитивістського підходу [7, с. 37-46].

Відстоювану нами думку про залежність правових норм від існування позаправових цінностей доцільно проілюструвати шляхом порівняльного дослідження дії подібних правових норм, що визнані у суспільствах з різними ціннісними моделями. Як приклад - заборона полігамії. Як практика специфічних сімейних відносин, полігамію заборонено у всіх цивілізованих держав світу, але ступінь, до якої шлюби є справді моногамними, різна. У Сполучених Штатах тривалий час заборона полігамії була протилежною релігійним цінностям мормонів, деякі підгрупи цих спільнот досі продовжують практикувати такі відносини. В Османській імперії мусульманський закон дозволяв чоловіку одружуватися з чотирма жінками.

Реформи Атаюрка, які перетворили колишню імперію у Турецьку республіку, передбачили моногамний шлюб і заборонили полігамію. Що правда, нова правова норма діє переважно в міських центрах та серед молодого покоління, яке прийняло нові етичні та релігійні норми, тоді як в автентичних громадах і досі можуть дотримуватися старих звичаїв [10].

Отже, існують і динамічні аспекти взаємозв'язків між правовими нормами та іншими системами соціальних цінностей. Цей зв'язок піддається випробуванню, коли відбуваються зміни у законодавстві чи в інших системах цінностей. У цих випадках виникає проблема: наскільки закон чи інші системи цінностей можуть змінюватися ізольовано одна від одної і як можуть діяти процеси взаємної перебудови, щоб відновити істотну рівновагу між цінностями права та іншими суспільними цінностями? Високі темпи соціальних змін у всіх західних суспільствах і ще вищі темпи соціальних змін, спрямовані на технологічно слабо розвинені країни колишнього СРСР, створили багато соціальних проблем, які все більше і більше привертають увагу суспільствознавців до вивчення різних процесів, пов'язаних з соціальними змінами. Вільям Ф. Огберн, один із перших соціологів, який досліджував соціальні зміни, використав термін «культурний лаг» для позначення повільних темпів культурних змін порівняно з високими темпами змін у технологіях. Поняття «відставання» можна також застосувати до дослідження динамічних відносин між правовими нормами та іншими системами цінностей у періоди швидких соціальних змін. Однак слід розрізняти дві різні можливості: зміни у законі, які передують змінам в інших системах цінностей, і зміни в етиці та релігійних цінностях, які передують змінам права. Хоча здебільшого такі зміни в обох сферах відбуваються одночасно, проте це розрізнення буде корисним для аналізу деяких істотних взаємозв'язків між правом і позаправовими цінностями.

Відомо, що зміни відбулися в соціальних цінностях, що не були закріплені відразу в законі. Протягом XIX ст. в Англії почали визнаватися соціальні цінності, що пов'язувалися із захистом працівників від небезпек, пов'язаних із становленням і розвитком науково-технічного прогресу зі утвердженням індустріальної епохи. Існувала тенденція до визнання права робітників на організацію, хоча закон відкидав будь-яке фабрично-заводське законодавство через те, що воно начебто порушувало свободу контрактів, а також переслідував як злочинну змову будь-які спроби робітників організуватися в профспілках. Професор А. В. Дайсі у своїх лекціях у Гарварді в 1898 р. представив блискучий аналіз повільного впливу на закон нових суспільно визнаних цінностей. Спочатку між законом і загальновизнаними суспільними цінностями склалися значне протистояння та відставання. Оскільки законотворчість на той час була монополією невеликої соціальної групи, яка, як правило, була дуже консервативною, в закон не вносилося жодних змін тому таке відставання продовжувало зростати. Це призвело до посилення протиправних дій та насильства, що, знову ж таки, посилювало тиск на правотворчі органи з метою пристосування законодавства до нових соціальних цінностей [11, с. 36].

З розширенням права на парламентські вибори законодавчий орган став більш чутливішим до змін загальноприйнятих цінностей і право поглинуло нові соціальні цінності, виражаючи їх у нових правових нормах, які дозволяли робітникам організувати та регулювати деякі умови їх праці. Проблема відставання права від змін у позаправових цінностях була дуже гострою, поки правотворчість була монополією нечисленною еліти, цінності якої відрізнялися від загальноприйнятих систем цінностей.

Слід підкреслити в усіх демократичних країнах законодавчі органи дуже чутливі до громадської думки і зміни різних цінностей швидко відображаються у нових законах. Лише в тих випадках, коли жорстка

конституція обмежує правотворчі повноваження представницького органу, може розвинутися відставання між загально визнаними цінностями і законом. Так було у Сполучених Штатах під час суперечки щодо Нового курсу, коли Верховний суд визнав недійсним Закон про відновлення промисловості країни, який, здавалося, виражав популярну думку та нові соціальні цінності і який був прийнятий Конгресом. Навіть у таких випадках влада народної думки була настільки сильною в Сполучених Штатах, що Верховний суд не зміг довго ігнорувати тиск нових соціальних цінностей і визнав Закон про перебудову сільського господарства як конституційний [11, с. 201].

Адаптацію закону до нових соціальних цінностей можна полегшити, включивши в сам закон прямі посилання на зовнішні цінності та такі стандарти, як «розумна поведінка», «торгівельний звичай», тощо. Тут закон прямо посилається на позаправові системи цінностей, кожна зміна яких автоматично відображається в законі. У той час як сучасні суспільства зазвичай досить ефективно пристосовують право до змінних цінностей, розвиток свідомої правотворчості як інструмента спрямованих і спланованих соціальних змін показує в дуже гострому вигляді проблему відставання соціальних цінностей від змін правових цінностей. Це спонукає членів законодавчого органу спробувати використати закон для того, щоб змінити суспільні цінності. Законодавство має одну велику перевагу перед іншими засобами зміни цінностей (наприклад, освітою) - воно дуже дешево. Тому спокуса особливо в технологічно слабкорозвинених країнах спробувати змінити соціальні цінності за допомогою законодавчих вказівок є дуже великою. Таке використання права як інструменту спрямованих соціальних змін ставить питання: наскільки зміни правових цінностей самі по собі можуть призвести до змін в інших системах цінностей? Щоб відповісти на це питання, ми повинні коротко розглянути досвід трьох націй, які намагалися і намагаються формувати соціальні цінності шляхом зміни правових цінностей.

Йдеться про Туреччину, Ізраїль та СРСР. Після революції турків і захоплення влади Атаатюрком правляча еліта хотіла здійснити тотальну революцію в соціальних цінностях. Лідери наполягали, щоб населення відмовилося від традиційних ісламських цінностей і прийняло замість них сучасні західні цінності. Одним із основних кроків, спрямованих на докорінну зміну соціальних цінностей, було повне впровадження цілої системи європейського права, включаючи Швейцарський цивільний кодекс. Міжнародний комітет порівняльного права, що працює під егідою ЮНЕСКО, провів у вересні 1955 року в Стамбулі симпозиум, присвячений рецепції іноземного права в Туреччині. Висновок, який можна зробити з різних доповідей, прочитаних та обговорених на симпозиумі, полягає в тому, що ті частини нового закону, які не містили жодних цінностей, протилежних традиційним турецьким етичним і релігійним цінностям, мали дуже великий вплив на реальну поведінку, особливо в сфері комерційного права. Ті частини нового закону, які виражають нові цінності, радикально відмінні від глибоко вкорінених релігійно-етичних цінностей, особливо у сфері сім'ї, мали дуже обмежений вплив на соціальну поведінку. Інакше кажучи, при прямому зіткненні етичних і релігійних цінностей з новими правовими цінностями останні були переважно неефективними і не змогли витіснити традиційні релігійно-етичні цінності [11, с. 369].

Подібна ситуація мала місце в Ізраїлі. Закон про шлюбний вік 1950 р. був одним із законів, прийнятих в Ізраїлі, покликаних змінити цінності мусульманського населення та нових єврейських іммігрантів зі східних країн.

Закон встановлює мінімальний вік 17 років для вступу в шлюб дівчат, визнаючи вагітність як єдиний виняток і накладаючи кримінальні санкції на тих, хто одружився з дівчиною молодшого віку без спеціального дозволу окружного суду. Цей закон проголошує цінність, прийняту в усьому західному суспільстві, але яка не входить до сфери сімейних цінностей частини ізраїльського населення - євреїв, які прибули до Ізраїлю зі східних країн і частини мусульманського арабського населення. Ті верстви населення, які прийняли дитячі шлюби як частину сімейних цінностей, продовжували одружуватися малолітніми, влаштуваючи неформальну церемонію шлюбу та відкладаючи реєстрацію шлюбу до моменту вагітності дівчини або до досягнення нею 17 років. Коли ці верстви населення змінили свої загальні цінності під впливом нового середовища та різноманітних освітніх стимулів, вони також визнали новий закон, який забороняє дитячі шлюби.

У радянській Росії, хоча класична марксистська теорія розглядала право в основному як надбудову економічних і технологічних інститутів, сучасні російські правознавці визнають можливе використання права як засобу для здійснення спрямованих соціальних змін. У той час як російське законодавство було радикально змінено після радянської революції, щоб поглинути та висловити нові цінності правлячих груп, правляча еліта жодного разу не покладалася на дію закону для зміни прийнятих соціальних цінностей, а залежала від таких методів, як терор, пропаганда, переміщення населення та систематичне використання засобів масової інформації. Оскільки різні системи цінностей у радянській Росії змінювалися за радянського режиму, це можна розглядати лише в дуже обмеженій мірі як через втілення нових цінностей у законі, а скоріше – результат – виховної та індоктринаційної діяльності правлячих груп [11, с. 396].

Дослідження інших випадків легального прийняття нових цінностей, як-от досвід Японії, Індії, деяких французьких і голландських колоній і деяких нових незалежних, але технологічно слабкорозвинених країн, приводить нас до того ж висновку: ефективність права залежить від наявності етичних і релігійних норм, які підтримують цінності, виражені в законі, або, принаймні, про відсутність таких норм, які суперечать

правовим цінностям. Закон сам по собі, навіть якщо його підтримує ефективне застосування, не в змозі значною мірою змінити етичні та релігійні цінності. Лише тоді, коли нові правові цінності підкріплюються освітніми та іншими засобами, або коли існує схильність до того, щоб позаправові релігійні та етичні цінності змінювалися в бік нових правових цінностей.

Висновки. Аналіз взаємозв'язку права і цінностей дозволяє зробити певні висновки як щодо природи правових цінностей, так і щодо їх зв'язків з іншими системами цінностей, а також щодо можливостей та обмежень використання законотворчості як частини політичних досліджень, які прагнуть брати участь у вирішенні соціальних проблем шляхом систематичного міждисциплінарного впливу. У цій сфері основний висновок, який слід зробити, полягає в тому, що дія права залежить від наявності позаправових цінностей, які підтримують матеріальний зміст правових норм. Ця передумова ефективного функціонування права ставить суворе обмеження на використання законотворчості як інструменту для зміни прийнятих цінностей.

Право може бути цінним засобом для спрямованих соціальних змін, коли його супроводжують інші методи, такі як масова освіта, індустріалізація тощо, але саме по собі право може досягти відносно небагато. Хоча залежність права від позаправових цінностей також є дуже суттєвою для розуміння внутрішніх взаємозв'язків права та цінностей.

Саме право складається з норм, цілей і цінностей, які, щоб бути ефективними, повинні відповідати етичним і релігійним цінностям суспільства. Хоча правові норми мають деякі особливі характеристики, такі як орієнтація на відкриту поведінку та наявність певних санкцій, що застосовуються державними органами, хоча правова система включає лише деякі цінності етики та релігії, то переважно менш ідеалістичні та більш базові цінності, які є суттєвими для функціонування суспільства загалом, майже всі цінності виражені в праві, взяті з позаправових систем цінностей в цілому або тих сегментів суспільства, які домінують у правотворчому процесі. Після того, як цінність включена в закон, вона отримує особливий статус і вимагає покори від усіх членів суспільства, незалежно від того, визнають вони цінність особисто чи ні. Крім того, успішне поглинання нової цінності правом залежить від підтримання паралельними позаправовими цінностями, які допомагають забезпечити відповідність поведінки суспільства нормам права.

Список використаних джерел:

1. Кельман М. С. Загальна теорія права : підручник / М. С. Кельман, В. М. Стратонов. – Вид. 6-те, доп. – Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. – 742 с.
2. Finding Aid for Lon L. Fuller, Papers, 1926–1977 from Harvard University Library. P. 232.
3. Берман Г. Дж. Вера и закон: примирение права и закона. М. Моск. шк. полит. исслед., 1999. С. 6.
4. Неновски Н. Право и ценности / пер. с болгар. М.: Прогрес, 1987. С. 26.
5. Бурлай Є. В. Право як тип соціального регулювання: естетичний аспект. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. Т. 26. К., 2014. С. 14.
6. Бойко В. Ф., Євдокимова В. О., Юлдашева О. Х. Право людини на правосуддя (Судове право України): навчальний посібник. К.: Варта. МАУП, 2003. 256 с.
7. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М. І. Козюбри. – К.: Ваіте, 2016. – 392 с.
8. Козюбра М. І. Судова правотворчість: аномалія чи іманентна властивість правосуддя. *Вісник Верховного Суду України*. 2017. № 3. С. 39–45.
9. Ленер М. Людська гідність: що ми розуміємо під «гідністю» та «людською гідністю»? : матеріали міжнародного науково-практичного семінару « Людська гідність у праві Німеччини, Польщі та України». Київ, 10-11 жовтня 2016 р./ відпов. ред. Б. Шлоер К., 2016. С. 75.
10. Юркевич М. М. Становлення та конституційний розвиток Турецької республіки (XX-XXI ст.), автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня к.ю.н., Львів -202. 20 с.
11. Мічіо Кайку. Фізика майбутнього. 3-е видання / Переклад з англ. Анжела Камянець. – Львів: Літопис, 2020. – 432 с.